

A „Mátyás Egyetemről” a Mátyás Pincéig

A cigánymuzikusok zenei örökségének térbeli megjelenése a Józsefvárosban

2013-ban adták át a Muzikus cigányok parkját a Józsefvárosban; a kerületnek – a gazdag roma zenei öröksége ellenére – addig nem volt roma kultúrára utaló reprezentatív tere. Ugyanakkor a mai VIII. kerületben számos épület, vendéglátóhely, intézmény, utcanev, emléktábla, tér és park kapcsolódik a roma zenészek kultúrájához, amelyeket e kutatás keretében igyekeztünk számba venni és egy általunk készített térképen megjeleníteni.

Mind közül a legfontosabbnak a Mátyás tér tekinthető, amely a 20. század második felétől spontán kialakult közösségi térként funkcionált. Ez egy korszékely volt, a gyakorlás és különféle üzleti ügyek lebonyolításának színtere. A vidéki cigányzenész, ha szerencsét akart próbálni Pesten, először a Mátyás térre ment ismeretsegeket kötni. Magától értetődő lett volna, hogy a Mátyás tér a cigánymuzika emlékezhelyévé váljon, azonban a Muzikus cigányok parkja egy másik területen került kialakításra – egy buszmegállónak is helyet adó névtelen, parkosított közterületen. A Muzikus cigányok parkjának átadása kapcsán tesszük fel a kérdést, hogy a VIII. kerület kisebbségi zenei örökségét láthatóvá lehet-e tenni azáltal, hogy egy nem-helyből az emlékezet helyét hozzuk létre. Pierre Nora megfogalmazásában azok a professzionálisan kialakított terek tekinthetőek az emlékezet helyének, amelyek a társadalom emlékezetét, múlttal való kapcsolatát reprezentálják. Míg Marc Augé koncepciója szerint az a tér, amely nem foglal magában identitást, viszonyokat és történetiséget, nem-helynek tekinthető. Augé nem-helynek tartja az áthaladó forgalmat lebonyolító tereket is, esetünkben tehát a Muzikus cigányok parkja többszörösen nem-helyként értelmezhető. Kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy Marc Augé nem-hely (*non-lieu*), valamint Pierre Nora emlékezhely (*lieu de mémoire*) fogalmát ötvözve, a park az emlékezet nem-helyének tekinthető, amelyet a kisebbségi és szellemi örökség keretében értelmezünk.

Tanulmányunk alapja az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történelmi Tanszék Kisebbségi örökség kurzusának 2019-es műhelykonferenciájára készült kutatásunk anyaga,¹ amit azóta számos ponton kiegészítettünk. Az egyetemi kurzus során

¹ A kutatószeminárium a 2018–2019-es tanév őszi félévében került meghirdetésre a Kulturális örökség tanulmányok MA kínálatában. A kurzus részeként a hallgatók 2019. február 12-én az ELTE BTK-n rendezett műhelykonferencián mutatták be kutatási eredményeiket. A kutatószeminárium és a műhelykonferencia az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs keretprogramja által finanszírozott REACH-projekt (*Re-designing access to cultural heritage for a wider participation in preservation, (re)use and management of European culture*) keretében valósult meg.

a józsefvárosi roma örökséget a cigánymuzsika szempontjából vizsgáltuk, s arra kerestük a választ, hogy e szellemi örökség, illetve az azt hordozó közösség emlékezete hogyan jelenik meg napjainkban a városi térben. Habár jelen tanulmányban elsősorban a cigánymuzsika műfajára fókuszálunk, a kerületben található roma vonatkozású, bár nem feltétlenül az általunk középpontba állítotthoz kapcsolódó egyéb zenei műfajok – jazz, kávéházi zene, könnyűzene – örökségrepresentációit is megemlíjtjük és fontosnak tartjuk, mivel Budapest-szerte csupán elvétve találhatunk a roma kisebbség kultúrájához, azon belül is zenéjéhez kapcsolódó köztéri megjelenítéseket. A VIII. kerület cigányszenei örökségét és a városi tér kapcsolatát korábban még nem vizsgálták, hasonló témában tudományos munkák mind ez ideig elvétve születtek (például a Bogdán Péter, Molnár István Gábor és Setét Jenő által készített *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein*² című tanulmány), így fontosnak tartottuk, hogy interjúk keretében a közösség egy-egy tagját is megszólaltassuk. Interjút készítettünk Kathy-Horváth Lajos hegedűművésszel, a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ igazgatójával, illetve Nyári Gyula zenésszel, aki a hetvenes évek óta fotósként dokumentálja a kerület közösséghez köthető eseményeit. A velük készített interjúk jórészt egybeesengenek a cigányszenei történetével foglalkozó szakirodalom állításával, illetve sok esetben ki is egészítik azokat. A cigányszenei történetéről szociográfiák és visszaemlékezések – Békési Ágnes, Sárosi Bálint – álltak rendelkezésünkre, míg a Muzsikus cigányok parkjáról, illetve a többi általunk vizsgált helyszínről főként újság- és internetes cikkeket használtunk fel. Itt mindenképpen szükséges kiemelni, hogy a Józsefvárosról szóló helytörténeti munkákban egyáltalán nem jelenik meg az, hogy a roma kisebbség szempontjából milyen kulturális praxisok köthetők a városrészben található közterekhez. Mivel szakirodalom jóformán nem állt rendelkezésünkre, a *history from below* (történelem alulnézetből) megközelítést követtük: egyéb forrásokra, illetve a szájhagyományra támaszkodva tettünk kísérletet a helyek történeti narratíváinak felvázolására. A kutatás során Pierre Nora és Marc Augé elméleteit vettük alapul. Munkánk középpontjában tehát a fizikai csomópontok, terek állnak, pontosabban azok 20. századi története, miközben a tanulmánynak nem célja a kronologikus áttekintés.

KIK IS VOLTAK A MUZSIKUSOK ÉS MIÉRT ÉPPEN A JÓZSEFVÁROSBAN TELEPEDTEK LE?

A VIII. kerület említésekor ma is sokan előítéllettel gondolnak a „legkülönbözőbb etnikumoknak otthont adó, méltatlanul lesajnált” Józsefvárosra, amely a 19. században fontos kulturális központ volt, néhány része pedig máig fejlődést mutat.³ A mai állapotok azonban kevésbé emlékeztetnek azokra a következőkben kiemelt időszakokra (18–19. század, illetve a 20. század eleje és a hatvanas–hetvenes évek), amelyekben

---

² Bogdán–Molnár–Setét 2019.

³ Somorjai 2010.

pezsgő kulturális élet folyt a kerületben, s amelynek elengedhetetlen „kellékei” voltak a cigánymuzsikuskok.

Magyarországon a teljes roma népesség 70%-át teszik ki a romungrók, akiknek legismertebb csoportja – a szegkovácsok és a patkolókovácsok mellett – a muzsikuskok. Európai megjelenésük összefügg a török hódítók előrenyomulásával. A romungrók nem a cigányság tömegével jöttek, hanem szórványosan, leginkább kettesével érkeztek, s vándorzenészként jelentek meg Magyarországon. Erről a legkorábbi adat 1489-ből származik.⁴ Sárosi Bálint szerint a romák annak köszönhetőek érvényesülésüket a szórakoztató zenében, hogy azt a társadalom alapvetően lenézett foglalkozásnak tartotta, így számukra éppen az előrelépés lehetőségét tartogatta.⁵ Az 1848–49-es szabadságharcban a cigányzenészek katonaként zenei szolgálatot is teljesítettek. A szabadságharc leverése utáni években a hatalom kiemelten támogatta a cigányzenészeket, akik számára hangversenykörutat szerveztek országszerte, ezzel is fenntartva a nemzeti ellenállás szellemét. Ekkorra már egész zenészdinasztiák alakultak ki, akiknek körében a kovács- és egyéb mesterségek űzése már a távoli múltba veszett, és ők – mint a cigányság arisztokráciája – elkezdtek egyre inkább megkülönböztetni magukat a cigányság többi csoportjától.⁶ Szakmai tudásukon, előadásmódjukon keresztül vált a magyar nóta a verbunkos folytatójává, amely a két világháború közötti időszakban annyira népszerű lett, hogy a muzsikuskok nélkülözhetetlen részét képezték a mindennapi életnek.⁷

Miközben a tudományos-politikai diskurzus az urbánus cigányzene elsődleges központját Budapesttel azonosítja, a főváros közterületein relatíve kevés nyomát találhatjuk. Többek között ezt az állítást támasztja alá a nemrégiben megjelent *Roma reprezentáció a magyar főváros közterein* című tanulmány, amelyben a szerzők megállapítják, hogy a vizsgálatuk idején, 2019 első felében összesen 22 roma köztéri műalkotás volt található a fővárosban, ebből 5 a VIII. kerületben, tehát a romák által sűrűn lakott területen található. Az említett 22 alkotás közül 13 kulturális vonatkozású, amelyből 9 zenei vonalhoz kapcsolódik. Továbbá a szerzők arra a megállapításra jutnak, hogy a 2006-os év választóvonalaként értelmezhető, mivel ezt megelőzően kizárólag a többségi társadalom kezdeményezésére hoztak létre roma vonatkozású emlékművet vagy szobrot.⁸

⁴ Sárosi 2001: 1.

⁵ Sárosi 1971: 55.

⁶ Kállai 2002: 331.

⁷ Kállai 2002: 332.

⁸ 2006 előtt csak a „többség” állított emléktáblát közterületen roma embereknek, művészeknek. Közülük érdemes kiemelni Bihari János prímás szobrát a Margitszigeten, aki már az 1900-as évek első felében emléktáblát kapott a IX. kerületben és utcát is neveztek el róla a X. kerületben. Ugyancsak fontos megemlíteni a Dankó Pistáról elnevezett utcát a VIII. kerületben. E két nagy prímás köztéri reprezentációja a legrégebbi Budapesten. Minden más további emlékhely és -tábla csak később a 20. század második felében és végén jött létre. Bogdán–Molnár–Setét 2019: 8–11.

ÖRÖKSÉGESÍTÉS – DANKÓTÓL CZIFFRÁIG

Az örökségesítés szempontjából a legrégebbi józsefvárosi – és egyben egyik első fővárosi – példa⁹ a Mátyás teret a Kálvária térrel összekötő egykori Madách utca, amelyet 1934-ben Dankó Pista utcára kereszteltek a híres nótaszerző¹⁰ után, mivel annak addigi nevére „a főváros elegánsabb kerületei vetettek szemet”.¹¹ Az utcanév ezt követően 1939-ben Dankó utcára rövidült.¹² A Dankó (Pista) utcanévnek általában negatív konnotációja van, hiszen ez vidéken és Budapesten is a szegregátum utcáinak neve. Itt azonban ez a képzettársítás nem állja meg a helyét, hiszen mindössze tisztelettel akartak adózni a híres dalszerzőnek, aki történetesen egy ideig az utcában lakott. Az utca lakosai szerint a nótaszerző az egykori Madách utca 24. vagy 26. szám lakója volt.¹³ Illetve annak a ténynek is betudható a névválasztás, hogy „a hűség a környéken lakó cigány zenészeknek akart kedveskedni azzal, hogy a kisajátított nevet Dankó Pistáéval, az *Eltörött a hegedűm* és más ismert műdalok szerzőjével cserélte fel”.¹⁴ A *Józsefvárosi Lexikon* szócikkében az olvasható, hogy „tekintettel a környéken lakó számos neves cigányzenész családra”¹⁵ kapta nevét az utca a híres cigányprímásról. A józsefvárosi cigányzenének ezáltal megjelent az első látható nyoma a kerületben, ami felfogható a cigányzene örökségesítésének kezdőpontjaként. Ezt követően mintegy nyolc évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy újabb közterület – a Muzsikus cigányok parkja – utaljon nevében a kerülethez köthető kulturális praxisra, a cigánymuzsikára.

„Az utcák és terek elnevezése hagyományosan az emlékállítás eszköze.”¹⁶ Ahogy Augé kiemelte, a közterületek elnevezése mindig „történelmi dimenziót kölcsönöz”¹⁷ a városi tereknek. Általánosan bevett gyakorlat Európában, hogy leginkább híres személyekről, illetve a nemzeti történelem kiemelkedő eseményeiről szokás elnevezni a köztereket, utcákat. Magyarországon hasonló tapasztalunk. A budapesti járókelőt is – aki az utcák, közterek neveit elolvassa – „nap mint nap óhatatlanul bűvkörébe vonzza a történelem”.¹⁸ Ezért a lokális identitás erősítése szempontjából is fontos lehet, hogy a nemzeti történelem nagyjairól elnevezett józsefvárosi közterek – Mátyás tér, Baross utca, Horváth Mihály tér, Orczy park, Teleki tér stb. – mellett a helyi szintű történelem fontos szereplőit is reprezentálja e két elnevezés.

---

⁹ Bihari János mellett. Bogdán–Molnár–Setét 2019: 10.

¹⁰ Dankó Pista (1858–1903) cigánymuzsikus és nótaszerző.

¹¹ Tábori 2009: 150.

¹² Ráday (szerk.) 2013: 189.

¹³ Gavlik–Pilinyi 2004: 36.

¹⁴ Tábori 2009: 150.

¹⁵ Nagy (szerk.) 1970: 42.

¹⁶ Augé 2012: 43.

¹⁷ Augé 2012: 43–44.

¹⁸ Augé 2012: 43.

A névadás általi örökségesítés szempontjából a legkurrensebb példa a Cziffra György Roma Oktatási és Kulturális Központ – bár ez esetben nem egy közterületről, hanem egy, a kerületben alapított országos intézményről van szó. E név választása szintén arra a pozitív sztereotípiára játszik rá, amely a cigányságot, a roma kultúrát a cigányzenével azonosítja,¹⁹ hiszen a központ névadója Cziffra György (1921–1994), angyalföldi muzsikuscsaládból származó világhírű zongoraművész. A Cziffra Központ az egykori Roma Parlament Tavaszmező utcai épületében kap majd helyet, alapköltétele 2018 márciusában történt meg.²⁰

A tanulmányunkban kiemelt Muzsikus cigányok parkja esetében a névadás azáltal is fontossá vált, hogy a parkról elnevezett buszmegálló tájékoztató pontként is funkcionál. Azáltal pedig, hogy a terület egy névtelen köztérből vált parkká, beigazoldni látszik Augé azon megállapítása, amely szerint az elnevezés gesztusával egyszerre emlékhellyé is válik a tér, hiszen a névadás által „az utak és kereszteződések hajlamosak »monumentumokká« (emlékhelyekké) válni”.²¹ Augé gondolata alapján arra következtethetnénk, hogy a park teljesíti az emlékhelyek elé állított követelményeket, azonban, ahogy a Muzsikus cigányok parkjának bemutatása során kifejtjük, történeti okokból és a közösség szempontjából jelenleg mégsem tölti be ezt a szerepét.

KÁVÉHÁZAK JÓZSEFVÁROSBAN

„Budapest világvárossá válásával párhuzamosan Józsefváros is rohamos fejlődésnek indult, hamarosan kialakult a kerület nyugati részén az akkori Pest művészeti es tudományos központja.” – írja Erki Edit a *Disznóólak és kávéházak a város szívében* című cikkében, amelyben Józsefváros fejlődését, mindenekelőtt a századelő Józsefvárosát mutatja be.²² A kávéházak a tudományos élet informális központjaiként, találkozóhelyekként a társasági élet fontos színtereivé váltak. A muzsikuskoknak a kávéházak egyszerre jelentették a megélhetést biztosító munkahelyet, illetve a találkozások, családi beszélgetések, információszerzés színhelyét. Ezek voltak azok a csomópontok a múlt században, amelyek a cigányzenei kultúra legfontosabb fórumai voltak, és amelyek közül számos a Józsefvárosban koncentrálódott. Az általunk felkutatott kávéházak

¹⁹ Mint ahogy például a Hungarikumok Gyűjteményében a roma kultúrát a 100 Tagú Cigányzenekar (2014), illetve a „Klasszikus magyar nóta” (2014). Vö. Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár. *Hungarikum Bizottság*. (<http://www.hungarikum.hu/hu> – utolsó letöltés: 2020. június 20.) reprezentálja, szintén ide sorolható, hogy Népművészet Mestere díjat nyertek el muzsikus cigányok is, mint például Boross Lajos (1954), Járóka Sándor (1955) és Kozák Gábor József (1955). Vö. Népművészet Mesterei egyesített jegyzék. *Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság*. (<http://www.nepmuveszetmesterei.hu> – utolsó letöltés: 2020. június 20.)

²⁰ Cziffra Központ alapköltétele. *Kultúra.hu*. (<http://www.kultura.hu/galeria/cziffra-kozpont> – utolsó letöltés: 2020. április 22.)

²¹ Augé 2012: 43.

²² Erki 1997: 32.

azonban jóformán mind eltűntek, vagyis a mai VIII. kerületben már nincs nyoma a kávéházi cigányzenének. Ettől függetlenül fontosnak tartottuk e tanulmány keretein belül a szellemi örökség ezen műhelyeit is bemutatni, tekintettel arra, hogy a mai cigánymuzsikus kultúra az egykori kávéházi zenélés alapjain nyugszik.

A muzsikusok jelentették a romák arisztokráciáját, de ezen a rétegen belül is beszélhetünk hierarchiáról. „Voltak kiváló kávéházi muzsikusok, voltak, akik vendéglőben muzsikáltak, voltak, akik csak kocsmáztak. Persze ezek is kasztokra voltak osztva. Hát egy kávéházi muzsikust mégsem lehet kocsmázó cigánnyal összehozni.”²³ A kávéházi zenélés kétségkívül a legelismertebb roma foglalkozás volt. A 20. század első évtizedében virágzó kávéházi kultúra szerves részét képezte a cigánymuzsika. A kávéházban és vendéglőkben zenélő cigányzenészek társadalmi státuszát példázza, hogy keresetükből nagy családot tudtak fenntartani, ebbe nemegyszer beleértve a feleségük eltartását is.²⁴ Az igazi „vendéglátósok” jól kerestek, sok pénzt tudtak felhalmozni. Annak ellenére, hogy a bérüket szándékosan alacsonyan tartották, nagyon jól éltek: havi fizetésük többszörösét is megkeresték egy-egy este a borraivalókból.²⁵ Zárás után a zenészek még nem hagyták el a kávéházakat, itt gyülekeztek, beszélgettek, itt találkoztak ismerőseikkel és „itt lehetett híreket hallani, információhoz jutni, gyakran a feleségek is lejöttek”.²⁶ Békési Ágnes szerint a VIII. kerületben is ilyen pezsgő életet éltek a muzsikuscigányok. „Úgy éltek a muzsikuscsaládok, ez nagyrészt még most is így van, hogy mindenki ismert mindenkit. Egy környéken voltak a lakások, együtt jártak munkába. Délután nyitott ablakoknál gyakoroltak, hallották egymást.”²⁷ – idézi Békési a II. világháború előtti józsefvárosi helyzetről interjúalanyát. 1945 után a nagy kávéházakat, szállodaéttermeket bezárták, arra hivatkozva, hogy a cigányzene az arisztokrácia és a polgárság ízlésének kiszolgálása.²⁸ A hatvanas években, azáltal, hogy a politikai vezetés kötelezővé tette, hogy minden étteremben foglalkoztassanak cigányzenészeket, újra felvirágzott a muzsikusok karrierje, emellett pedig ekkor éledt újjá a Józsefvárosban a korzózás, amely főként a Mátyás térhez volt köthető. A cigányzenészek foglalkoztatására ekkor már szervezet is működött: az Országos Szórákkoztatózenei Központ (OSZK) vizsgálja által olyan tehetségkategóriákra osztották a zenészeket, amelyek alapján szerződtették őket egy-egy helyre; az éppen szerződés nélküli zenészeket pedig szakmai szervezatként közvetítette ki a vendéglátóhelyekre.²⁹ Békési Ágnes interjúalanyai is aranykorként emlegetik a hatvanas–hetvenes éveket, melyben a zenészeket megbecsülték, megfizették, ezáltal jó színvonalon éltek, lehetőségük volt utazni és szórakozni.³⁰

---

²³ Péliné 1996: 12.

²⁴ Békési 2003: 32.

²⁵ Kállai 2002: 336.

²⁶ Békési 2003: 40.

²⁷ Békési 2003: 31.

²⁸ Csemer 1994: 12.

²⁹ Békési 2003: 79.

³⁰ Békési 2003: 41.

A kerületbe érkezve, a kerület határától néhány lépésre volt található az egykori EMKE (VII. kerület, Erzsébet körút 2.), amely 1893-ban nyitotta meg kapuit, s tulajdonosa éppen a cigányzenével nyert magának nagy közönséget. Hiába voltak a közelben olyan híres kávéházak, mint a New York, az EMKE a zene erejével győzött, odavonzotta a legjobb társaságokat is, mivel a tulajdonos elsőrangú prímásokat és zenekarokat szerződtetett.³¹ Erről emlékezett meg egy közismert operett,³² ami azt is megmutatja, hogy a jó cigányzene ugyancsak tájékozódási pontot jelentett egykor:

„Hétre ma várom a Nemzetinél, ott ahol a hatos megáll.
Szemben az Emke cigánya zenél, ha nem jön el szívem, de kár.”³³

1911-re dőlt el az a kérdés, hogy a cigányzenészek milyen formában létesítsenek egyesületet, s hol legyen ennek az egyesületnek a központja. Ladányi Ottó, a cigányzenész-társadalomban jól ismert és köztük jó hírnévnek örvendő kávéház-tulajdonos, a cigányzenészeknek teljesen díjtalanul rendelkezésére bocsátotta Üllői út 46. szám alatti helyiségét, amit Magyar Cigányzenész Otthon névre keresztelt, s amit minden cigányzenész igénybe vehetett. A szállodások, vendéglősök, kávéház-tulajdonosok, táncrendezők és egyesületek a Magyar Cigányzenész Otthon segítségével kerestek zenekarokat, így azért, hogy mindenki szerződéshez jusson, a Magyar Cigányzene Otthon kávéházban a tulajdonosnál kellett jelentkezni. Erről a döntésről és kezdeményezésről 1911-ben adott hírt a *Népzenekarok Ujságja*, amiből jól látszik, hogy már a századfordulón fontos kérdésként merült fel egy olyan hely fenntartása, ahol a cigányzenészek összegyűlhettek, akár gyakorolhattak, tanulhattak egymástól és felléphettek, de ennél is fontosabb, hogy itt az őket szerződtetni kívánó vendéglátóegységek vezetői megtalálhatták őket.³⁴ Ez az Országos Szórakoztatózenei Központ elődjeként is felfogható intézmény tehát a helyszín neve által is meghatározta céljait, s talán a sok VIII. kerületben lakó cigányzenész miatt is vált a kerületben törzshellyé.

Péliné Nyári Hilda – Péli Tamás festőművész édesanyja, muzsikuscigányok leszármazottja – a két világháború közti időszakról szóló visszaemlékezésében is olvashatjuk, hogy a roma családok életében fontosak voltak azok az esti alkalmak, amikor a férfiak az éttermekben, kávéházakban játszottak:

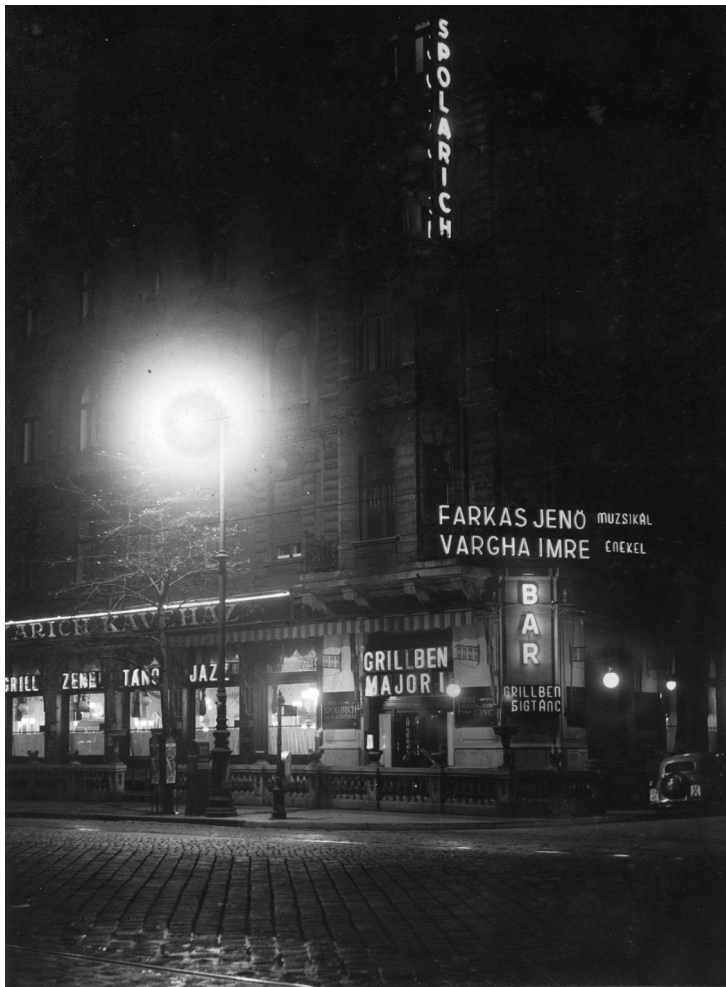
„Jósi bátyám a Spolarich kávéházban muzsikált, Farkas Jenő volt a prímás. A szünetben mindig kijöttek hozzánk, üdvözölték a családot. Mi nagyon büszkék voltunk rájuk, elegánsak voltak, jól néztek ki azokban a fekete szmokingokban, habos fehér ingben. Majdnem minden este más kávéházba mentünk. A roma asszonyoknak vagy az uruk, vagy a gyerekek muzsikált valamelyik kávéházban, így esténként

³¹ Saly 2005: 55.

³² Békeffi István és Lajtai Lajos *A régi nyár* című operettjét 1928-ban mutatták be. Bozó 2013.

³³ Békeffi–Lajtai [1928.]

³⁴ Halper 2012.

1. kép. A Spolarich Kávéház 1934-ben (Fortepan/Farkas Jenő)

nagy sétákat tettünk meg. Elkezdtük a Corvin kávéházban, utána a Valériában, Deák, Bodó, Baross, Simplon, Nemzeti, Spolarich, Emke és a végén az Ostende.”³⁵

Ezek közül a VIII. kerületben volt a Nemzeti Szálló étterme, a Simplon, a Bodó, a Valéria, a Deák és a Spolarich kávéház.

A Bodó (József körút 56.) és a Deák (József körút 50.) a Harminckettesek terének rivális kávéházai voltak. A Bodó – egy időben az EMKE után a legnépszerűbb zenés kávéház – kedvelt zenés szórakoztatóhellyé vált, ahol a katonák is kérhették a zenészeketől

---

³⁵ Péliné 1996: 153.

kedvenc slágereiket, keserveseiket.³⁶ Krúdy Gyula az *Asszonyágok díjában* azt is leírja, hogy itt játszott a „pályájától megkerült cigányprímás”, Rigó Jancsi is.³⁷

A Valéria kávéház (Üllői út 32.) vezetője, Ottó Dezső „nemcsak a kávéhoz, hanem a zenéhez is pompásan ért –, s ami még fontosabb, igen jóban van Brüll úrral, a cigányok nagyhatalmú impresszáriójával”. A nyári időszakra is – amikor a zenészek a Balatonra szerződtek – szerzett kiegészítő zenekarokat kávéházába. Egy, a Spolarich kávéházzal (József körút 37–39.) készült fényképen (*1. kép*) az is jól látható, hogy 1934-ben a kávéházban fellépő Farkas Jenő prímás és Vargha Imre énekes neonnal felírt nevével hirdették a kávéházat, amely jól mutatja a cigányzene és a cigányzenészek nimbuszát. A zenészekre jellemző volt, hogy munka után nem igyekeztek haza rögtön, volt egy-két „törzshelyük”, amely az éjszakai műszak után a közösségi életük színterévé vált. Ilyen volt a Nemzeti Szálló étterme (József körút 4.) is, amit később az itt gyülekező embertömeg miatt többször be is zártak a rendőrök. „A Nemzetiben bent is, meg az utcán is csak cigányok voltak hajnaltájt. Ment a zenélés, üzletelés, beszélgetés.”³⁸

Hasonlóan fontos kiemelni a Micheller vendéglőt (Práter utca 42.), amelynek cigányzenészeiről a vendéglő képeslapjai, valamint az egyik fellépő által írt vers tanúskodik:

„Akár az ó, vagy új évbe
Állandó, jó a zenéje;
Itt énekel Varjas Antal,
Papp Jóska a csellójával,
Varjas Jancsi zongorázik,
Papp Kálmán hegedűn játszik;
A sok nóta szépen zendül
És az üzlet folyton lendül.

Práter utca negyvenkettő,
Ez a cím jól megjegyzendő;
Józsefváros híressége:
A „Micheller éttermébe”,
Ide várunk szeretettel,
Becsületes magyar szívvel,
Ide hívlak családdal
Igaz híved:
Varjas Antal”³⁹

---

³⁶ Saly 2005: 17.

³⁷ Krúdy 1919: 24.

³⁸ Békési 2003: 41.

³⁹ Szántó 2016.

Varjas Antalt 1937-ben Idegenforgalmi Aranyéremmel is díjazták, ez alkalommal „a magyar nóta legszívbélibb szerelmeseként – művészeként” nevezi meg az erről szóló *Magyar Közélet*ben megjelent újságcikk,⁴⁰ amely Varjas Tóni előadóját, a Micheller Halászkertet is nagy elismeréssel említi: az „égbetörő bérházak” között 100–150 év emlékeit őrző, apró házas városrész patinás vendéglői között is a legbájosabb. „Csodálatos muzsikus-előadó, rögtönző, valóságos millióhúrú élő hangszer! Pesti látványosság, amelyért a benszülött pesti rajong, a vidéki percek alatt rabja lesz, az idegen megbűvölten nézi-hallgatja, mert ilyen muzsikus-ínyencség nincs még egy a nap alatt. Pompás kísérőtársa a nagy jövőre hivatott énekes zongoraművész fia, az ifjú Varjas.”⁴¹ A cikkből érzékeltetni lehet, mekkora turisztikai vonzerőt képeztek a muzsikusok a pesti, a vidéki, valamint a külföldi közönség számára is.

A 20. század első felében ezek a zenés kávéházak hozzáadtak Józsefváros jellegzetes arculatához, de mára ezek a helyszínek funkcióváltáson estek át. Az államosítást és a Rákosi-korszakot alig élték túl a kávéházak. Saly Noémi a következőképpen foglalja össze az évtizedek során végbement változást: „Mielőtt feltámadásuk elkezdődhetett volna, gyorsbeton és bankok türemkedtek a felismerhetetlenségig tönkretett és irreális bérleti díjakért kínált helyiségekbe.”⁴² Az általunk kiemelt helyszínek közül egyedül a Nemzeti Szálló tartotta meg eredeti funkcióját, és az utóbbi években végbement felújítása után új arculatot kapott, amelyben a cigányzene már nem kapott helyet. A Deák helyén ma ingatlanközvetítő iroda működik, a Micheller étterem vegyesbolttal ellátott lakóházzá alakult, a Baross kávéház (József körút 45.) épületében pedig szupermarket található. A Spolarich kávéházban ma a József körúti posta működik, a Bodó és a Simplon (József körút 8.) helyett pedig a – Baross utcai, valamint a Blaha Lujza téri – McDonald’s gyorséttermi lánc egységeit találjuk. A Valéria kávéház helyére egy bankfiók költözött.

Békési Ágnes interjúkat is tartalmazó kötetében azt írja, hogy a rendszerváltás következtében a privatizáció gyakorlatilag ellehetlenítette a zenészek életét, mivel az új tulajdonosok nem tartottak igényt a muzsikusokra, így azoknak más lehetőség után kellett nézniük. A privatizáció után csak az V. kerületi Mátyás Pince maradt meg pozíciójában, s ha nem is csak itt lehetett hallani cigányzenészeket, az étterem cigánybandája volt az egyetlen, amely támogatásban részesült.⁴³ A lipótvárosi és egyéb központi, turisták által sűrűn látogatott éttermekben tehát ekkor is zenélt néhány cigánybanda. Ezzel szemben a Józsefvárosban – amely a fentiekből láthatóan nagy múlttal rendelkezik a cigánymuzsika hagyományainak tekintetében – e kulturális praxis, vagyis a cigánymuzsika mint a helyhez kapcsolódó élő kulturális örökség bemutatásának előmozdítása tovább váratott magára.

---

⁴⁰ Idegenforgalmi aranyérem. Varjas Tóni – Seress Rezső. *Magyar Közélet* 1937. január 29. 8.

⁴¹ Idegenforgalmi aranyérem. Varjas Tóni – Seress Rezső. *Magyar Közélet* 1937. január 29. 8.

⁴² Saly 2005: 10.

⁴³ Békési 2003: 42–43.

Nyári Gyula visszaemlékezésében a Palace Szállót (Rákóczi út 43–45.) említi, ahol fiával és lányával muzsikáltak együtt évekig.⁴⁴ Nyári elmondása szerint a rendszer-váltás után innen is eltűnt a cigányzene, azonban ezen a helyszínen 2018 óta egy négy-ötffős banda jóvoltából újra hallható lett, hiszen a Palace 2018-ban sikeresen pályázott a Hagyományok Háza és a Miniszterelnöki Kabinetiroda által meghirdetett Muzsikáló Budapest programjára.⁴⁵

Ez a kezdeményezés 2018 óta azon is változtatni kívánt – immár Muzsikáló Magyarország néven –, hogy ne csak a belváros elegáns éttermeiben játsszanak a zenészek, hanem a központi vendéglátóhelyek mellett a belvároson kívüli és a vidéki éttermekben egyaránt hallhassák őket a betérők. Erre a lehetőségre azok a vidéki vagy budapesti vendéglátóegységek tulajdonosai vagy üzemeltetői pályázhatnak, akik turisztikai szempontból frekvenciát helyszínen működnének, és legalább 30 fő vendég befogadására alkalmasak. Ezeknek a helyszíneknek vállalniuk kell, hogy éttermükben négy-ötffős cigányzenekarnak biztosítanak zenélési lehetőséget a megadott nyári időszakban, legalább a hét hat napján, legkevesebb napi három órában.⁴⁶ 2018-ban két VIII. kerületi helyszín is szerepelt ezek között.⁴⁷ Egyike a már említett, a cigánymuzsika szempontjából is fontos Palace Szálló.⁴⁸ A 2019-es pályázatok listáján azonban egyetlen józsefvárosi helyszín sem található.⁴⁹

A fentebb említett állami kezdeményezésen túl egyéb *top-down* (felülről irányított kezdeményezés) módszerekkel is próbálják előmozdítani a cigánymuzsika mint szellemi örökség továbbélését. Néhány kerületi autoritás mintha felismerte volna, hogy ezen örökség hozzáad a városrész arculatához, illetve egyfajta *brand* kialakítását szolgálhatja a helyhez kötődő örökség. A Józsefvárosban nemcsak a már tárgyalt kávéházakban játszottak a cigányzenészek, hanem az utcákon, köztereken is. A köztéri muzsikálás hagyományának újjáélesztése is elindult a kerületben. Józsefváros önkormányzata a Muzsikáló Magyarország programhoz hasonló kezdeményezést indított el a jelentős idegenforgalmi vonzattal bíró cigánymuzsikus hagyomány feltámasztására. Benga-Oláh Tibor, a Józsefvárosi Roma Önkormányzat elnökének megfogalmazása szerint a VIII. kerületre specializálódó „Térzene [...] célja, hogy a magyar cigányzene mint szellemi és kulturális érték ismét méltó helyére kerüljön”.⁵⁰ A program 2013-ban indult, azóta minden nyáron, június elejétől augusztus végéig a kerület különböző közterein találkozhatunk muzsikus cigányokkal: a Józsefvárosi Önkormányzat támogatásával, a Józsefvárosi Roma Önkormányzat szervezésében megvalósuló program során egész nyáron át Térzene-koncertek valósulnak meg húsz

⁴⁴ Interjú Nyári Gyulával 2019. február 4-én. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.

⁴⁵ Hagyományok Háza 2018b.

⁴⁶ Hagyományok Háza 2018a.

⁴⁷ A másik a Nem Adom Fel Kávészó és Étterem. Vö. Hagyományok Háza 2018b.

⁴⁸ Hagyományok Háza 2018a.

⁴⁹ Hagyományok Háza 2019.

⁵⁰ Józsefváros 2015.

cigányzenész közreműködésével a kerületben, a következő helyszíneken: a Lőrinc pap tér, a Mikszáth tér, a Szabó Ervin tér, a Palotanegyed termelői piacai, a Teleki tér, illetve a köztereken túl a Népszínház utcában található roma művelődési ház, a Napház.⁵¹ A helyszínek megválasztásából látszik, hogy inkább a turisták által is látogatott Palotanegyedre koncentrált a kezdeményezés. A Középső-Józsefvárosban csak két helyszínen, a Teleki téren, illetve a Napház művelődési házban rendezték meg a programot. A cigánymuzsika története szempontjából jelentős Mátyás tér azonban nem szerepelt a program helyszínei között.

TÉR – ZENE: CIGÁNYMUZSIKA A KÖZTÉREN

Mint már említettük, a VIII. kerülethez köthető cigánymuzsika erősen kapcsolódik a kerület köztereihez. Az elmúlt száz évben több olyan köztéren is megjelent a cigányzene, amelyeken ma már nem fellelhető, és az örökségesítés (Térzene) során sem ezeket választották a cigányzene bemutatásának helyszíneiként.

Kálvária tér

A Kálvária tér fontos szerepet töltött be a józsefvárosi cigányzene múltjában. 1952 és 1965 között itt működött a Kulich Gyula Szabadtéri Színpad. Józsefváros lakossága társadalmi munkával segítette a színházterület létrejöttét a téren, amely akkor szintén Kulich Gyula, a két háború közötti magyarországi kommunista ifjúsági mozgalom egyik vezetőjének nevét viselte. Az 1952 nyaratól működő színpadon az öntevékeny (műkedvelő) csoportok jutottak jelentős szereplési lehetőséghez. 1956-tól heti négy alkalommal voltak műsoron szórakoztató jellegű zenés színházi előadások, vidéki színtársulatok közreműködésével.⁵² Amikor Nyári Gyulát kérdeztük, megerősítette, hogy a cigányzene is jelen volt ezen az előadói platformon, de nem az uralta a teret. „[...] tulajdonképpen a Kálvária téren mindenféle programok voltak, voltak ott cigányzenészek, akkor voltak ott énekesek, voltak színházi előadások, operettek, kabarék, nagyon jó műsorok voltak ott.”⁵³ 1965-ben a szabadtéri színpad megszűnt,⁵⁴ az elmúlt években a terület teljesen megújult, parkosították.

---

⁵¹ Józsefváros 2016.

⁵² „Kulich Gyula Szabadtéri Színpad” szócikk. In: *Magyar Színházművészeti Lexikon*. (<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz13/787.html> – utolsó letöltés: 2020. február 20.)

⁵³ Interjú Nyári Gyulával 2019. február 4-én. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.

⁵⁴ „Kulich Gyula Szabadtéri Színpad” szócikk. In: *Magyar Színházművészeti Lexikon*. (<http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz13/787.html> – utolsó letöltés: 2020. február 20.)

Orczy-park

A másik tér, amely megjelenési lehetőséget biztosított a józsefvárosi zenészeknek és a cigányzenének, az Orczy park volt, ahol 1999 és 2006 között elsősorban zenei fesztiválokat rendeztek évente kétszer: májusban a ROMAjális, illetve az augusztus 20-i nemzeti ünnepen a Roma Fesztivált. Zsigó Jenő, a Roma Parlament vezetője és a Fővárosi Cigány Önkormányzat 2002–2007 közötti elnöke szerint:

„A ROMAjális és az augusztus 20-i Roma Fesztivál a szeretett ünnepe a budapesti cigányoknak. Tisztasága, egyszerűsége átlátható, átélhető, ezért saját. Mindkét ünnep a romák személyes ünnepe. Büszkéek rá, várják és »megcsinálják« újra és újra. A zenészek pedig előre lefoglalják a helyüket a színpadi programban, hogy találkozzanak Orczy-kerti közönségükkel. [...] az Orczy-kert a budapesti romáké. Főszereplő a zene, a jókedv, a mosoly, a tánc.”⁵⁵

Több zenei stílusban léptek fel előadók a cigányzenétől az R&B műfajig. Ez a rendezvénytársaság Józsefvárosban már megszűnt. 2012-ben az Orczy-park a Közszolgálati Egyetem részévé vált, azóta a park csak bizonyos időintervallumokban látogatható.

Mátyás tér – „Mátyás Egyetem”

„[...] sétáltam fölfelé a Dankó utcán. Egyszer csak zenét hallottam, meg hangoskodást, mentem a hangok után, és egyszer csak ott találtam magam a Mátyás téren. Rengeteg zenész, gyerekek, szép lányok, na mondom, itt a helyem. Később meg a nagyobb barátok vittek el. Akkoriban este ötig tele volt a tér.”⁵⁶

A Mátyás tér a 20. század második felében spontán kialakult közösségi térként funkcionált. Ahogyan Békési Ágnes szociológus is megjegyzi *Muzsikások* című munkájában, egy korzóhely volt, a gyakorlás vagy a különféle üzleti ügyek lebonyolításának színtere. A gyerekek játszhattak, a serdülők ismerkedhettek egymással ezen a helyen. A fiatal vidéki, falusi zenész, ha szerencsét akart próbálni Pesten, először a Mátyás térre ment ismeretsegeket kötni, illetve szállást keresni.⁵⁷ Zenészek generációi szintén előszeretettel látogatták: „mikor megjöttek a zenélésből éjjel, akkor azokat a hangszereket, amiket tudtak hozni, ...hozták... körbe nyitva az ablakok [a tér körüli házak ablakai], feloltódtak a villanyok, ezek meg ott gyakoroltak meg muzsikáltak”.⁵⁸ Sokak anyagi helyzete nem engedte meg, hogy zeneiskolákban tanuljanak, ezért a muzsikások nemegyszer egymástól lestek el fortélyokat, amelyekkel

---

⁵⁵ Zsigó 2006.

⁵⁶ Békési 2003: 41.

⁵⁷ Békési 2003: 34–35.

⁵⁸ Interjú Kathy-Horváth Lajossal 2018. december 6-án. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.

a zenei repertoárjukat bővíthették. Ennek köszönhetően szlogenné vált a Mátyás téri tapasztalatok nyomán azt felelni az iskolázottságra vonatkozó kérdésekre, hogy az illető „Mátyás Egyetemet” végzett. Békési Ágnes megállapítása szerint⁵⁹ több jelentős prímásnak itt indult a pályafutása, mi több zenészgenerációk nőttek fel a „Mátyás Egyetem” berkein belül. Aranykora az 1960-as és 1970-es évekre tehető, de Nyári Gyulával készített interjúnkból az derült ki, hogy ennek a tevékenységnek az 1990-es évekre fokozatosan leáldozott az ideje.

A Józsefvárosi Önkormányzat 2005-ben indította el a Rév8 Zrt.⁶⁰ irányításával a kutatásunk szempontjából kiemelt jelentőségű, a Mátyás teret is magába foglaló Magdolna negyed integrált városfejlesztési programját.⁶¹ A projekt a negyedben élők bevonásával az elvárásaik és igényeik kielégítését célozta meg, továbbá fontos célkitűzésként jelölte meg a helyi közösség erősítését. A rehabilitáció előtt ugyanis a helyi lakosság nagy része a felmérések szerint csupán érintette a teret, áthaladt rajta, így az nem töltött be agóra-funkciót.⁶²

A felsorolt terek és parkok jól példázzák, hogy Józsefvárosban milyen formában kapcsolódott össze a zene a különböző terekkel. A roma kisebbség számára az imént megemlített közterek a VIII. kerületben meghatározó szerepet töltöttek be, azonban a legkiemelkedőbb minden bizonnyal a Mátyás tér volt.

A MUZSIKUS CIGÁNYOK PARKJA

A története és az általunk készített interjúk tanúsága szerint a Mátyás tér alkalmas lett volna arra, hogy a cigánymuzika emlékezhelye legyen. Ezt mintegy figyelmen kívül hagyva jelölte ki az önkormányzat a Szigony utcai lakótelep és a forgalmas Baross utca között húzódó, addig névtelen közterületet a Muzsikus cigányok parkjának 2013. október 26-án. Kérdésesnek tűnhet a Muzsikus cigányok parkjának kiválasztása, hiszen a buszmegálló mögött elhelyezkedő teresedés nem a kultikusnak számító helyek valamelyike. Kutatásunk során arra a következtetésre jutottunk, hogy a Marc Augé által megalkotott nem-hely (*non-lieu*),⁶³ valamint Pierre Nora emlékezhely (*lieu de mémoire*)⁶⁴ fogalmát ötvözve a park az emlékezet nem-helyének tekinthető.

Pierre Nora koncepciója szerint a hagyományosnak tekintett közösségek felbomlásától⁶⁵ kezdve nem beszélhetünk tradicionális értelemben vett emlékezetéről sem. A kis közösségek szájhagyomány útján adták át generációról generációra tudásukat és

---

⁵⁹ Békési 2003: 40.

⁶⁰ Rév8 Józsefvárosi Rehabilitációs és Városfejlesztési Zrt. A Rév8 1997-ben alakult, jelenleg a Józsefvárosi Önkormányzat (60%) és a Fővárosi Önkormányzat (40%) a tulajdonosai.

⁶¹ Egedy 2008: 231.

⁶² Egedy 2008: 231–255.

⁶³ Augé 2012.

⁶⁴ Nora 2010.

⁶⁵ Nora itt leginkább a paraszti rétegre gondol.

1	CORVIN KÁVÉHÁZ Ferenc körút 23.	11	MAGYAR CIGÁNYZENÉSZ OTTHON Üllői út 46.
2	VALÉRIA KÁVÉHÁZ Üllői út 32.	12	MICHELLER VENDÉGLŐ Práter utca 42.
3	DEÁK KÁVÉHÁZ József körút 55.	13	ROMA PARLAMENT / CZIFFRA-KÖZPONT Tavaszemző utca 6.
4	BODÓ KÁVÉHÁZ József körút 56.	14	NAPHÁZ Népszínház utca 31.
5	BAROSS KÁVÉHÁZ József körút 45.	15	PEGE ALADÁR EMLÉKTÁBLÁJA Vig utca 20.
6	SPOLARICH KÁVÉHÁZ József körút 37-39.	16	PALACE SZÁLLÓ Rákóczi út 20.
7	SIMPLON KÁVÉHÁZ József körút 8.	17	MUZSIKUS CIGÁNYOK PARKJA
8	NEMZETI SZÁLLÓ József körút 4.	□	Szigony utcai lakótelep
9	EMKE KÁVÉHÁZ Erzsébet körút 2.	□	VIII. kerület határa
10	OSTENDE KÁVÉHÁZ Rákóczi út 20.		

2. kép. A cigányzenéhez jelenleg vagy a múltban kapcsolódó csomópontok a Józsefvárosban.
(A térképet a szerzők kutatásai alapján Oláh Gábor készítette)

a közösség emlékeit, emlékezetét. K. Horváth Zsolt rávilágít arra, hogy ezek eltűnésével azonban „alig vannak [...] az emlékezésnek spontán terei és gyakorlatai, inkább azt láthatjuk, hogy a késő modern társadalomban az emlékezet is professzionalizálódik és intézményesedik; az emlékezhely (*lieu de mémoire*), Nora neologizmusa, ebben a kontextusban akar »megmenteni« valamit az emlékezetből”.⁶⁶ Úgy gondolja, hogy ha „valóban létezne még az emlékezet, nem lenne szükségünk emlékezhelyekre. Ha a történelem nem számolta volna fel az emlékezetet, nem lennének emlékezhelyek.”⁶⁷ A történelem felszámolta az emlékezetet a Mátyás téren, hiszen a rendszerváltás környékén a muzsikálás fokozatosan leépült, a „Mátyás Egyetem” bezárta kapuit. Azonban a téren egykor „a hagyomány melegében, a szokás hallgatóságában, az ősi ismétlésében még megélt tapasztalat”⁶⁸ nem manifesztálódott emlékműben.

A 2010-es évek elején megfogalmazódott az elhatározás egy szoborcsoport állításáról. Nora elmélete alapján ez általános tendencia, hiszen „ahogy eltűnik a hagyományos emlékezet, egyre fontosabbnak érezzük a maradványok, a tanúságtételek, a dokumentumok, a képek, a beszédek, a látható jelek áhítatos felhalmozását”.⁶⁹ Az emlékmű kijelölt helye, mint már említettük, a Baross utca–Szigony utca kereszteződésénél található buszmegálló (korábbi nevén Koszorú utcai buszmegálló) mellett elterülő névtelen közterület lett. A Szigony utcai első belvárosi lakótelep közel 2800 lakással az államszocializmus józsefvárosi paneles rekonstrukciós programjának második ütemében épült fel 1975-re.⁷⁰ A városképbe szervesen illeszkedő épülettömb ekkor épült a jellegzetes, egyszintes józsefvárosi házak közé.⁷¹ A muzsikusközösség azonban egyáltalán nem kötődik ehhez a helyszínhez, hiszen sem a muzsikálás hagyománya, sem lakóhelyük – magas társadalmi státuszukból adódóan – nem kapcsolódik a környékhez.

A Fővárosi közgyűlés és a VIII. kerületi képviselőtestület döntött arról, hogy az addig névtelen közterületen, a Baross utca és a Szigony utca találkozásánál helyezték el a domborműveket.⁷² Kocsis Máté kerületi polgármester, valamint Raduly József fővárosi önkormányzati képviselő, Kathy-Horváth Lajos, a Fővárosi Roma Oktatási és Kulturális Központ igazgatója és Benga-Oláh Tibor, a Józsefvárosi Roma Önkormányzat elnöke együttműködésével valósult meg a Muzsikus cigányok parkja. Raduly József megfogalmazásában a park létrehozásának értékek közvetítése és megmentése volt a célja. A személyek kiválasztásánál a lokalitás is szerepet játszott, fontosnak tekintették, hogy az adott muzsikus Budapesthez kötődjön, és a 20. század jeles cigányzenészei közül kerüljön ki. A képviselő kiemelte, a park szimbólumként funkcionál, hiszen azt reprezentálja, hogy a roma kultúra a többségi társadalom által

---

⁶⁶ K. Horváth 2015: 13.

⁶⁷ Nora 2010: 14.

⁶⁸ Nora 2010: 13.

⁶⁹ Nora 2010: 21.

⁷⁰ Tomay 2007: 323–324.

⁷¹ György 2012: 88.

⁷² Muzsikus cigányok józsefvárosi parkja. *Népszabadság* 2013. október 28. 459.

3. kép. A Muzsikus cigányok parkja avatóünnepsége 2013. október 26-án. (Készítette: Nyári Gyula)

elfogadott, és a magyar kultúra részét képezi. Ezen túl pedig nem csupán a fővárosi, hanem az ország minden roma fiatalja számára példaképként szolgálhat.⁷³

Interjúalanyaink elmondása szerint azonban maga a közösség nem ezt a területet szánta volna a park létrehozásának helyszínéül, hiszen a muzsikustársadalom nem ehhez a köztérhez kötődik, hanem sokkal inkább a közeli Mátyás térhez. „Mi jobban szerettük volna, ha ez a Mátyás téren van, de azt mondta az akkori polgármester, hogy az túl direkt lett volna, [...] beleegyedtünk, mert örültünk, hogy egyáltalán ilyen felmerül.”⁷⁴ Kathy-Horváth Lajos véleménye szerint az emlékhely igazán méltó helyszíne a „Mátyás Egyetemnél” lett volna, a panteonszerűen kialakított teret a cigány-muzsikusok kör alakban elhelyezett sztéléi fogták volna közre. Véleményünk szerint a Mátyás tér rehabilitációja során alkalom és megfelelő hely is kínálkozhatott volna arra, hogy ott alakítsanak ki emlékhelyet.

Az emlékmű négy darab, egyenként 240 cm magas és 50 cm széles sztéléből áll, amelyek egyenlő szárú háromszög alakúak. A rajtuk található bronz domborművek és a feliratok Illyés Antal szobrászművész alkotásai.⁷⁵ Oszloponként négy, összesen tizenhat portré helyezhető el rajtuk. A portrékat rendszerint az április 8-i Romák

⁷³ Medveczky 2013.

⁷⁴ Interjú Kathy-Horváth Lajossal 2018. december 6-án. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.

⁷⁵ Felavatták a Muzsikus Cigányok Parkját a Józsefvárosban. *RomNet*. (http://www.romnet.hu/hirek/2013/10/26/felavattak_a_muzsikus_ciganyok_parkjat_a_jozsefvarosban – utolsó letöltés: 2020. április 20.)

Világnapján, ünnepélyes keretek között avatták fel. 2019-ben teljessé vált az emlékhely azáltal, hogy mind a tizenhat portrét felállították az emlékhelyen.⁷⁶ További dombormű elhelyezésére a Muzsikus cigányok parkjában a sztéléken az eredeti elképzelések szerint nincs lehetőség. Nyári Gyula szerint az amúgy is erősen korlátozott lehetőségek kimerülését követően névsor írásába kezdenek azon cigányzenészek köréből, akik méltónak találtattak a sztélékre való kerülésre.⁷⁷ Interjúink során kiderült, hogy a kerületi cigánymuzsikusok a ma Csarnoknegyed néven ismert terület⁷⁸ utcáiban, így a Bacsó Béla, Népszínház, Bérkocsis, Auróra, Víg, Fecske és Tolnai Lajos utcákban éltek. A Víg utca 20. homlokzatán egy emléktáblával⁷⁹ találkozunk: ugyanis ez az épület Pege Aladár, világhírű nagybögős, jazz-zenész szülőháza volt. Ennek kapcsán felmerül a kérdés: miért csupán egyetlen emléktábla található az egykor híres cigánymuzsikusok lakta utcák házain? Mintha a Muzsikus cigányok parkja kiváltképp az emlékállítási gyakorlatot, egy helyszínen koncentrálna azt. Fontos megemlíteni, hogy az előbb felsorolt utcák épületállománya a különféle ingatlanfejlesztési tervek miatt fokozottan veszélyeztetettek. Ha az egykor itt élő cigányzenészek emléktáblát is kaphatnának, akkor is kérdés, állnak-e egyáltalán még azok az épületek, amelyekben muzsikus cigányok éltek egykor.

Budapesten a Muzsikus cigányok parkja egyértelműen az első – és eddig egyetlen – roma zenei örökséget reprezentáló köztér. Az itt található, roma származású muzsikusokat megjelenítő emlékmű országos viszonylatban azonban egyáltalán nem példa nélküli kezdeményezés. Tíz évvel korábban Kapolcson, a 15. alkalommal megrendezett Művészetek Völgye nyitónapján, 2003. július 25-én elsőként avattak cigánymuzsikus-emlékművet. Ezen felül a rendezvény történetében szintén első alkalommal jutott reprezentációs lehetőséghez a roma zenei örökség, ugyanis a Művészetek Völgye színpadán ekkor mutatkozott be először cigányzenekar. Az avatáson részt vett Kolompár Orbán, az Országos Cigány Önkormányzat (OCÖ) akkori elnöke is, aki példaértékűnek titulálta az emlékműállítást.⁸⁰ A Jász-Nagykun-Szolnok megyei

---

⁷⁶ 2013-ban Járóka Sándor primás (1922–1984), ifj. Járóka Sándor/Kis Járóka primás (1953–2007), Bobe Gáspár Ernő primás (1924–1993), Berki László primás (1941–1997), Pertis Jenő primás (1903–1971), Lakatos Sándor primás (1924–1994), Kozák Gábor József primás (1910–1978), Cziffra György Liszt Ferenc-díjas zongoraművész (1921–1994); 2014-ben Berki Béla primás (1948–2013), id. Kathy-Horváth Lajos primás, jazzgitáros (1924–1980); 2017-ben Boros Lajos primás (1925–2014), Buffó-Rigó Sándor, a Magyar Köztársaság Érdemrendjével kitüntetett primás (1949–2014); 2018-ban Oláh László (Benga) primás (1924–1996), Farkas Gyula (Faresz) hegedűművész, zenepedagógus, hangszerelő, karmester, primás (1921–1990); 2019-ben Horváth Zsuzsa primás (1943–2015), Ókrös Oszkár Kossuth-díjas cimbalomművész (1957–2018) domborműveit avatták fel.

⁷⁷ Interjú Nyári Gyulával 2019. február 4-én. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.

⁷⁸ 2005-ben osztották fel Józsefvárost különböző negyedekre.

⁷⁹ Állította a Pege Aladár Emlékbizottság a Fővárosi Önkormányzat támogatásával.

⁸⁰ Művészetek Völgye: kézműves-vásár Kapolcson és Vigántpetenden. *Gondola.hu*. (https://gondola.hu/cikkek/26564-Muveszetek_Volgye_kezmuves-vasar_Kapolcson_es_Vigantpetenden.html – utolsó letöltés: 2019. április 1.)

Jászfényszaru 2013-ban avattak cigányzenész-emlékművet, amely tulajdonképpen befejező momentuma volt egy évekig tartó önkormányzati projektnek a település Alvég nevezetű részén. Utakat, járdákat építettek, közművesítették a környék lakóházait, valamint szabadidőparkot és játszóteret alakítottak ki, végezetül 2013. május 17-én ünnepélyesen leleplezték az alkotást.⁸¹

AZ EMLÉKEZET NEM-HELYEI

A fentebbiekben többször rögzítettük, hogy a Muzsikus cigányok parkját az emlékezet nem-helyének tekintjük. A következőkben ezt a fogalmat bontjuk ki és határozzuk meg.

Pierre Nora francia történész az *Emlékezet és történelem között – A helyek problematikája*⁸² című tanulmányában fejtegette ki az emlékezet helyeinek meghatározását. Ezek a legkönnyebben úgy definiálhatók, mint olyan (nem feltétlenül térbeli) pontok, amelyek az emlékezet és a történelem metszéspontján jönnek létre. Ebben a meghatározásban az emlékezet a megélt történelmet jelenti, egy olyan állapotot, amely időtlenül – folytonosan és ismétlődően – és szakrálisan őrzi meg a történeteket, rituálékat és szokásokat.

Nora meghatározása szerint az emlékezhelyek olyan helyek, ahol még megragadható és kikristályosodik az emlékezet. Ilyen helyek azért létezhetnek, mert az emlékezetnek nincs már valódi közege, és a folyamatosság érzése ide költözött át a korábbi létező, megélt történelemből.⁸³ A következők lehetnek a történelmi munka alapvető eszközei (és) az emlékezet legfőbb tárgyai: levéltárak, könyvtárak, szótárak, múzeumok, a trikolór, emlékiratok, ünnepek, diadalívek; ide tartoznak a temetők, évfordulók, gyűjtemények, szerződések, emlékművek, szentélyek és a társaságok is. Az ünnepek, illetve évfordulók azért szerepelnek a felsorolásban, mivel a mai társadalomban az emlékezetmegőrző cselekedetek (rituálék) maguktól, hagyományosan nem mennek végbe, így dátumokhoz kötött, rögzített és archivált ceremóniákkal helyettesítik ezeket.⁸⁴ Az emlékezhelyek létrejöttéhez szükséges az emlékezés szándéka, ennek hiányában ugyanis nem az emlékezet, hanem a történelem helye jön létre.⁸⁵

A Muzsikus cigányok parkjára véleményünk szerint többszörösen érvényes a felvázolt terminológia. Póttó János megfogalmazásában, aki a köztéri emlékművekkel kapcsolatban foglalkozott Nora elméletével, az emlékművek teljes mértékben az emlékezet helyei, mert „[...] eredeti funkciójuk szerint ideális esetben a múlt olyan személyeit, eseményeit örökítik meg maradandóan, akiknek és amelyeknek a nemzeti emlékezet kiemelkedő jelentőséget tulajdonít. Felállításuk pedig nyílt teret, helyet

⁸¹ Szabó-Fábián 2013.

⁸² Nora 2010.

⁸³ Nora 2010: 13.

⁸⁴ Nora 2010: 18–19.

⁸⁵ Nora 2010: 26–27.

biztosít a személyes, spontán vagy szervezett emlékezésre.”⁸⁶ Az eddig vázoltak alapján kijelenthető, hogy a Muzsikus cigányok parkjának emlékműve, valamint az emlékmű egyes domborműveinek avatási ceremóniái is arra utalnak, hogy a park az emlékezet helyének tekinthető. Az emlékezés szándékát jelzik a reliefek bővülésén kívül a városi séták, mint például a *Roma reprezentáció a főváros közterein* című séta.⁸⁷ Az, hogy a sztéléken megörökített zenészek emlékezete köztéri reprezentációt kapott, kanonizálja is személyüket és munkásságukat: kiemelkednek művésztársaik közül azért, hogy érdemesnek találták őket a megörökítésre, valamint azzal, hogy az emlékmű a fizikai térben hosszútávon láthatóvá tette őket.

A fentebb leírtak alapján úgy tűnik, hogy a Muzsikus cigányok parkja antropológiai értelemben is helynek számít, azonban ez az állítás több ponton is problematikussá válik. Marc Augé francia antropológus a *Nem-helyek* című tanulmányában antropológiai helynek a szimbólumokkal ellátott tereket, szimbolikus jelentést vagy jelentéseket hordozó tereket tekinti. Ez a fogalom persze nem csupán fizikai közteret jelölhet, hanem utat, beszédet vagy éppen nyelvezetet. Augé ezekkel a terekkel szembeállítva fejti ki a nem-helyek terminusát: „Amennyiben a hely identitást, viszonyokat és történetiséget feltételez, a tér, mely sem identitást, sem viszonyokat, sem történetiséget nem implikál, nem-helyet hoz létre.”⁸⁸ Elgondolásában ide tartoznak a kórházak, klinikák, tranzitpontok, átmeneti szállások (szállodaláncok, utazási klubok, menekülttáborok), bevásárlóközpontok, bankjegykiadó és egyéb automaták, légi és vasúti útvonalak, autótutak, közlekedési eszközök, repterek, pályaudvarok, úrállomások, szabadidő eltöltésére létesített parkok, vezeték nélküli és kábeles kommunikációs hálózatok.⁸⁹ Ezek a szürmodern képződmények sokszor szavakon vagy szövegeken keresztül határozzák meg magukat, vagy adnak magukhoz használati utasítást (például piktogram formátumban a tilos a dohányzás tábla).⁹⁰

Úgy gondoljuk, a kis területű köztér, amelyet ma Muzsikus cigányok parkjának hívunk, az emlékmű megépülése előtt maradéktalanul megfelelt a nem-hely minden kritériumának. A teret jórészt kitöltő buszmegálló az áthaladó forgalom sematikus helye, amely nem hordoz szimbolikát és történelmet, a társadalom felé pedig a menetrend szavain és számain keresztül ad magáról használati utasítást. Az emlékmű létrehozása – lévén a buszmegálló a helyén maradt – nem változtatta meg egyértelműen a park nem-hely jellegét. Augé elméletében a nem-hely elkülönül a helytől, de engedhet rá kitekintést, például az autópályáról vagy a vonat ablakából látható épületekre.⁹¹ Szerinte ugyanígy a nem-helyek nem adnak teret a történelemnek, legfeljebb látványosságként vagy valamilyen felirat formájában, de azt is az adott pillanat igényei

---

⁸⁶ Pótó 2003: 25.

⁸⁷ A városi sétát a már említett tanulmány egyik szerzője, az Újpesti Cigány Helytörténeti Gyűjtemény életre hívója, Molnár István Gábor tartotta 2019 novemberében.

⁸⁸ Augé 2012: 47.

⁸⁹ Augé 2012: 47–48.

⁹⁰ Augé 2012: 56.

⁹¹ Augé 2012: 63.

alá rendeli.⁹² A Muzsikus cigányok parkja esetében a tér kis területe miatt nem beszélhetünk a nem-hely és a hely elkülönüléséről, a sztélék viszont, mint azt korábban kifejtettük, nem csupán történelmi látványosságként vannak jelen.

Az ellentét feloldását Augé azon megállapításában érdemes keresni, miszerint a helyek és a nem-helyek tiszta formában sosem léteznek. „A hely és a nem-hely inkább két ellentétes pólust jelöl: míg az első sosem tűnik el, a másik sem valósul meg teljesen.”⁹³ A park ennek megfelelően még mindig tekinthető nem-helynek a részét képező buszmegálló miatt, ugyanakkor emlékezhelyként is aposztrofálhatjuk. Úgy gondoljuk, a két meghatározás ilyen teljes, ugyanakkor egymást nem kizáró összefonódásánál az emlékezet nem-helyéről beszélhetünk. Ez a terminus természetesen már előkerült más meghatározásban, de a kutatásunk során nem találkoztunk azzal a jelentésével, amelyet mi tulajdonítunk neki: egy antropológiai értelemben vett nem-hely, melynek területén egy emlékezhelyet hoztak létre. Az általunk körülírt az „emlékezet nem-helye” fogalmat olyan terek esetén használhatjuk, amelyek előzmény nélkül váltak egy kulturális csoport vagy miliő reprezentánsává, mint ahogy az a Muzsikus cigányok parkjának esetében is történt.

***

Tanulmányunkban körvonalaztuk a józsefvárosi cigányzene múltbeli kulturális miliójét, jelenleg működő formáit, valamint tárgyi és szellemi örökségét. Ahogy felvázoltuk, a kerület közössége igényelte egy reprezentatív emlékhely és emlékmű létrehozását, ami a roma zenészek iránti megbecsülést fejezi ki. A Muzsikus cigányok parkja nem az első ilyen irányú kezdeményezés, de azért egyedülálló a cigányzenészekhez köthető emlékhelyek között, mert egy olyan gazdag zenei múlttal rendelkező helyet reprezentál, mint a Józsefváros. A parknak az is sajátos jelleget kölcsönöz, hogy egy buszmegálló terében hozták létre, így mintegy az emlékezet nem-helyét alkották meg. Úgy gondoljuk, a tér nem feltétlenül őrzi meg hosszútávon ezt a jellegzetességét; a helyi közösség térhez való viszonyulása és a tér igénybevétele határozza majd meg jövőbeli szerepét. Mint fentebb kifejtettük, a nem-hely nem olyan egzakt fogalom, amely kizárólagosan jellemez egy teret és egyértelműen kategorizálja azt, az emlékezet helyei pedig az idő múlásával elveszíthetik emlékezetmegőrző szerepüket. Mindezeket figyelembe véve feltételezhető, hogy ha a 2013-ban létesített emlékműhöz szervezett, a Romák Világnapján vagy más rendszeres alkalommal tartott ünnepek sora tovább folytatódik, akkor a kerületi roma közösség karakteres emlékezhelye jöhet létre, ami a buszmegállójellegét kiszorítja vagy jelentéssel tölti meg. A bővítések és ünnepek elmaradása, az emlékmű elhanyagolása vagy esetleges lerombolása esetén ellenben a park könnyen elveszítheti közösségi és emlékezeti szerepét, és az átmenő fogalom hétköznapi platformjává változhat vissza.

⁹² Augé 2012: 60.

⁹³ Augé 2012: 47.

FORRÁSOK

- Interjú Kathy-Horváth Lajossal 2018. december 6-án. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.
- Interjú Nyári Gyulával 2019. február 4-én. Készítette Andor Anna Klára, Kónya Sára, Nagy Dóra, Szabó Gergely.
- Békeffi István – Lajtai Lajos [1928]: Hétre ma várom a Nemzetinél. *Gramofon Online*. https://gramofononline.hu/1055732654/hetre_ma_varom_a_nemzetinel – utolsó letöltés: 2020. június 08.
- Idegenforgalmi aranyérem. Varjas Tóni – Seress Rezső. *Magyar Közélet* 1937. január 29. 8.
- Krúdy Gyula 1919: *Asszonyágok díja*. Dr. Rácz Vilmos Könyv- És Lapkiadóvállalata, Budapest.
- Péliné Nyári Hilda 1996: *Az én kis életem*. T-Twins Kiadó, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Augé, Marc 2012: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Műcsarnok, Budapest.
- Békési Ágnes 2003: *Muzsikuskok*. Pont Kiadó, Budapest.
- Bogdán Péter – Molnár István Gábor – Setét Jenő 2019: *Roma reprezentáció a magyar főváros köztterein*. <https://tomlantosinstitute.hu/wp-content/uploads/2019/12/RomaKozter.pdf?fbclid=IwAR3E3mKZjMo-VEpC-cEReLcxizWCWP-9au1GVOvyKGB7Ie069TcZ7DDscy8> – utolsó letöltés: 2019. december 5.
- Bozó Péter (szerk.) 2013: Operett Magyarországon, 1860–1958. Forráskatalógus. *Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet*. http://www.zti.hu/mza/docs/Egyeb_publicaciok/Operett-forraskatalogus_BozoPeter.pdf – utolsó letöltés: 2020. június 25.
- Cziffra Központ alapkövetétele. *Kultúra.hu*. <http://www.kultura.hu/galeria/cziffra-kozpont> – utolsó letöltés: 2019. április 22.
- Csemer Géza 1994: *Habiszti. Cigányok élete – étele. Almanach*. Magánkiadás.
- Egedy Tamás 2008: A városrehabilitáció lehetséges hatásai a helyi társadalomra és az életminőségre. Esettanulmány a középső-józsefvárosi Mátyás tér felújításának várható hatásairól. In: Csanádi Gábor – Csizmady Adrienne (szerk.): *Társadalom – Tér – Szerkezet*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar, Budapest, 231–257.
- Erki Edit 1997: Disznóólak és kávéházak a város szívében. *Népszabadság* 1997. június 9. 32.
- Felavatták a Muzsikus Cigányok Parkját a Józsefvárosban. *RomNet*. http://www.romnet.hu/hirek/2013/10/26/felav201attak_a_muzsikus_ciganyok_parkjat_a_jozsefvarosban – utolsó letöltés: 2019. április 20.
- Gavlik István – Pilinyi Péter 2004: *Józsefvárosi séták 2*. Budapest Főváros Józsefvárosi Önkormányzata, Budapest.

- György Eszter 2012: *A Nyolcker a rendszerváltás után – egy városnegyed identitásának meghatározása*. PhD disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Hagyományok Háza 2018a: Muzsikáló Magyarország. *Hagyományok Háza*. <https://hagyományokhaza.hu/hu/muzsikalomagyarorszag> – utolsó letöltés: 2020. február 10.
- Hagyományok Háza 2018b: A „Muzsikáló Magyarország 2018” pályázat eredményei. *Hagyományok Háza*. <https://hagyományokhaza.hu/hu/hirek/20180502/muzsikalomagyarorszag-2018-palyazat-eredmenyei> – utolsó letöltés: 2020. február 10.
- Hagyományok Háza 2019: Muzsikáló Magyarország 2019. *Hagyományok Háza*. <https://hagyományokhaza.hu/hu/node/3461> – utolsó letöltés: 2020. február 10.
- Halper László 2012: „mostanában ott a szerencsenzenekarokat kultiválják” Válogatás a cigányzene egykori sajtójából. *Kortárs* (56.) 7–8. 83–88.
- Hungarikumok Gyűjteménye – Magyar Értéktár. *Hungarikum Bizottság*. <http://www.hungarikum.hu/hu> – utolsó letöltés: 2020. június 20.
- Józsefváros 2015: Ismét roma zenészek muzsikálnak a tereken. *Budapest VIII. kerület Józsefvárosi Önkormányzat*. <https://jozsefvaros.hu/hir/2695/ismet-roma-zeneszek-muzsikálnak-a-tereken> – utolsó letöltés: 2019. április 22.
- Józsefváros 2016: Ismét roma zenészek muzsikálnak tereinken. *Budapest VIII. kerület Józsefvárosi Önkormányzat*. <https://jozsefvaros.hu/hir/3761/ismet-roma-zeneszek-muzsikálnak-tereinken> – utolsó letöltés: 2019. 04. 22.
- K. Horváth Zsolt 2015: *Az emlékezet betegei*. Kijarat Kiadó, Budapest.
- Kállai Ernő 2002: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 327–345.
- „Kulich Gyula Szabadtéri Színpad” szócikk. *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994. <http://mek.oszk.hu/02100/02139/html/sz13/787.html> – utolsó letöltés: 2019. április 18.
- Medveczky Attila 2013: Raduly József fideszes fővárosi önkormányzati képviselő, a Művészeti Oktatási-Kulturális Közéleti Alapítvány elnöke a Muzsikus Cigányok Parkjáról. *MIÉP*. http://eredetimiep.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=6028:raduly-jozsef-fideszes-fvarosi-oenkormanyzati-kepvisel-a-mveszeti-oktatasi-kulturalis-koezeleti-alapitvany-elnoeke-a-muzsikus-ciganyok-parkjarol&catid=39:interju&Itemid=62 – utolsó letöltés: 2020. január 24.
- Muzsikus cigányok józsefvárosi parkja. *Népszabadság* 2013. október 28. 459.
- Művészetek Volgye: kézműves-vásár Kapolcson és Vigántpetenden. *Gondola.hu*. (https://gondola.hu/cikkek/26564-Muveszetek_Volgye_kezmuves-vasar_Kapolcson_es_Vigantpetenden.html) – utolsó letöltés: 2019. április 1.
- Népművészet Mesterei egyesített jegyzék. *Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szellemi Kulturális Örökség Igazgatóság*. <http://www.nepmuveszetmesterei.hu> – utolsó letöltés: 2020. június 20.
- Nagy Richárd (szerk.) 1970: *Józsefvárosi lexikon*. MSZMP VIII. ker. Biz. – Fővárosi Tanács VIII. ker. Tanács, Budapest.

- Nora, Pierre 2010: *Emlékezet és történelem között – Válogatott tanulmányok*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Pótó János 2003: *Az emlékeztetés helye – Emlékművek és politika*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Ráday Mihály (szerk.) 2013: *Budapesti utcanevek A–Z*. Corvina, Budapest.
- Saly Noémi 2005: Szemben az EMKE cigánya zenél... In: Saly Noémi: *Törzskávéházamból zenés kávéházba. Séta a budapesti körutakon*. Osiris, Budapest, 55–57.
- Sárosi Bálint 1971: *Cigányzene...* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint 2011: Kié a cigányzene? *MTA Archivum*. http://old.mta.hu/data/cikk/12/74/74/cikk_127474/Sarosi_Balint_kIE_A_CIGANYZENE_%282%29.pdf – utolsó letöltés: 2019. november 21.
- Somorjai László 2010: Nyócker. *Hetek*. <http://www.hetek.hu/hatter/201007/nyocker> – utolsó letöltés: 2019. május 24.
- Szabó-Fábián Katalin 2013: A Cigányzenész emlékmű avatásán. *Mi újság Fényszarun?* 2013. május 1. http://jaszfenysszaru.hu/miujsgfenysszaru/2013_05.pdf – utolsó letöltés: 2019. április 1.)
- Szántó András 2016: Kertvendéglők – Halászkert Pest Közepén. A Micheller vendéglő a Józsefvárosban. *Szántó András kultúrtörténeti eszmefuttatásai*. https://melyenszanto.blog.hu/2016/03/18/Kertvendeglok_Halaszker_Pest_Kozepen – utolsó letöltés: 2019. január 20.
- Tábori Zoltán 2009: *Magdolna negyed*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomay Kyra 2007: Józsefváros és Ferencváros – Két rehabilitációs kísérlet a fővárosban. In: Á. Varga László (szerk.): *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv II*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 323–357.
- Zsigó Jenő 2006: II. Budapest Cigány Fesztivál. <http://beszelo.c3.hu/hir/ii-budapest-cigany-fesztival> – utolsó letöltés: 2020. április 12.